

POLITICAL INSTITUTIONS AND PUBLIC ADMINISTRATION

DOI: 10.46340/eppd.2023.10.6.1

Dmytro Yagunov, D.Sc. in Political Science, Ph.D. in Public Administration, MSc in Criminal Justice

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2822-2268>

Eberhard Karls University of Tübingen, Tübingen, Germany

Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

THE NATURE OF PRISON REFORM IN UKRAINE: POLICY, PENOLOGICAL NIHILISM AND THREATS TO THE REHABILITATION PARADIGM

Дмитро Ягунов, д. політ. н., к. н. держ. упр., MSc in Criminal Justice

Тюбінгенський університет імені Еберхарда і Карла, м. Тюбінген, Німеччина

Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна

ПРИРОДА ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ: ПОЛІТИКА, ПЕНОЛОГІЧНИЙ НІГІЛІЗМ ТА ЗАГРОЗИ РЕАБІЛІТАЦІЙНИЙ ПАРАДИГМИ

The article contains a critical analysis of prison and probation reforms in Ukraine that have been implemented since 1991. The author emphasizes the main thesis that prison reform cannot be narrowed down to "improving the conditions of prisoners in prisons" and "improving the material conditions of prisons". Instead, prison and probation reform is a comprehensive improvement of the public administration of the prison and probation system and a rethinking of the mission of the prison system, where the emphasis should be on transparency, public policy analysis and proper evaluation of the criteria of public policy in the sphere of prisons and probation.

The author emphasizes that the Ukrainian prison and probation system still does not have a clear program document developed according to established public policy criteria, and therefore the mission of the prison system is not properly identified. This situation, in turn, leads to a gap, firstly, between the aims of the judicial system and the aims of the prison system. Additionally, it leads to a gap between the declared and real aims of the prison system itself. Moreover, a large gap exists between the expectations of taxpayers who fund the prison and probation system and the actual social and criminological consequences of its activities.

The article emphasizes that there are currently no indicators for assessing the effectiveness and efficiency of the Ukrainian prison system that have been developed systematically and dynamically. The evaluation of prison and probation policy through the recidivism rate is formally criticized, but no alternatives to this indicator are proposed. At the same time, the real recidivist rates after prison and probation supervision are in the "shadows". Therefore, we cannot evaluate the processes and results of prison and probation reforms by this indicator, which, even if declared occasionally, is clearly fragmented.

The public administration of the prison system of Ukraine in its current form remains mostly a rather chaotic activity aimed at "streamlining the execution of criminal sentences", but has not yet become a sphere of "development and implementation of public policy in the field of execution of criminal sentences".

Ukrainian penal science in its current form is characterized by its deep declarative nature, excessive formalism, attachment to outdated quasi-methods of scientific knowledge, detachment from the practical needs of the penitentiary system, and sometimes simply from reality. The alternation of "approaches," "methods," and scholastic evaluations of Soviet (both in time

and in spirit) dissertations does not advance national penal science, which continues to be captive to formal views of prison.

Within the framework of modern penal science, prison continues to be covered mainly as a structural part of the formal law enforcement system, which is supposedly not influenced by economic factors and does not form part of the system of modern social control, which actually detaches penitentiary science from reality.

Keywords: Ukraine, prison and probation reform, prison system, recidivism rates, penal science, conditions of detention, goals of punishment, rehabilitation paradigm, aims of punishment, social control, European Court of Human Rights, torture, European Committee for the Prevention of Torture.

Чому в Україні пенітенціарних реформ так багато за кількісними показниками і чому водночас їх так мало за показниками якості? Чому українська в'язниця є такою прозорою та водночас такою максимально закритою від суспільства? *Скільки коштує українська в'язниця платникам податків? Що українська в'язниця робить, для того, щоб платники податків були задоволені якістю послуг, що надається пенітенціарною системою? Яке місце посідає реабілітаційна парадигма у діяльності пенітенціарних установ в Україні? Чи дійсно «убезпечення суспільства» є фактичною місією української пенітенціарної системи? Заради чого взагалі функціонує українська пенітенціарна система? Ці та інші питання залишаються відкритими на фоні численних формальних кроків, спрямованих на реалізацію пенітенціарних реформ у нашій державі, починаючи з 1991 року.*

Початок 1990-х – початок 2000-х років був періодом великого *пенітенціарного оптимізму*, де покращення якості державного управління пенітенціарною системою України подавалося як здебільшого політико-механічний крок з формулою: *«збільшення фінансування пенітенціарної системи + покращення матеріальних умов у пенітенціарних установах + створення національної моделі пробації + зменшення кількості ув'язнених»*. При цьому потрібно наголосити, що, без сумніву, великим досягненням було відділення в'язниці від поліції та створення автономного пенітенціарного відомства.

Проте, як засвідчив час, і кількість ув'язнених зменшилася в чотири рази (що само по собі є, без сумнівів, значним досягненням української влади), і матеріальне забезпечення пенітенціарної системи покращилося у 8-10 разів (щонайменше), і національна модель пробації була створена (включно із нещодавнім запровадженням нового виду покарання у вигляді пробації).

Проте – якщо говорити з концептуальних позицій – пенітенціарна реформа до цього часу залишається предметом фрагментарних (тактичних максимум) кроків, окремих ініціатив та предметних сфер, які нерідко обмежуються точковими індивідуальними проектами західних партнерів. Той факт, що за усі роки незалежності Україна так і не збудувала жодного сучасного слідчого ізолятору та не знайшла ані бюджетного фінансування, ані приватного інвестора принаймні для одного сучасного слідчого ізолятору, говорить про нерезультативне та неефективне державне управління пенітенціарною системою¹.

Більше того, окремі політичні авантюри на кшталт *«пенітенціарних слідчих»* довели, наскільки легко та блискавично пенітенціарна система може ставати «розмінною монетою» для окремих політиків за сірими політичними домовленостями. Більше того, найбільш розрекламована вітчизняна пенітенціарна реформа – пенітенціарна реформа (2015 – 2016) – була очевидно популістською, непродуманою, а тому призвела вже у 2017 році фактично до повернення тієї моделі державного управління пенітенціарною системою, що існувала до реформи.

Тому у цій статті ми б хотіли зробити особливий та принциповий наголос: пенітенціарну реформу не можна підмінити *«покращенням фінансування пенітенціарної системи»* та *«покращенням умов утримання ув'язнених у пенітенціарних установах»*. Останнє – це питання, що політиками

¹ Ягунов, Д. (2019). Пенітенціарна політика в Україні (2015-2019): результати, виклики та порядок денний нової реформи. *European political and law discourse*, 6(3), 160-169; Ягунов, Д. (2020). Реформа пенітенціарної системи України (2015 – 2020): *quidquid agis, prudenter agas et respice finem*. *European political and law discourse*, 7(3), 47-58; Ягунов, Д. (2020). Українська пенітенціарна політика (1991-2020): узагальнення модуляцій та оцінка основних показників. *European political and law discourse*, 7(5), 109-158; Ягунов, Д. (2017). 95 тез: диспут щодо сутності та спрямованості пенітенціарної реформи (з нагоди 500-річчя тез доктора Мартіна Лютера, представлених у Віттенберзі року 1517-го). *European political and law discourse*, 4(2), 257-263.

та менеджерами має розумітися само собою, і будь-які покращення у цій сфері мають сприйматися як природні, повсякденні та необхідні кроки – в силу того, що Україна проголошена соціальною та правовою державою, і, на додаток, будучи членом Ради Європи, взяла на себе відповідні політичні, юридичні та соціальні зобов'язання. У численних доповідях Європейського комітету з питань запобігання катуванням надаються конкретні «рецепти» приведення умов утримання ув'язнених до мінімального рівня, причому такі «рецепти» по суті є однаковими для усіх країн Ради Європи.

Проте якщо найбільша країна Європи за 30 років не змогла привести умови утримання ув'язнених до загальноєвропейського рівня, і не збудувала жодної нової в'язниці за сучасними будівельними проектами, це вказує на те, що пенітенціарна сфера усіма українськими урядами розглядалася як другорядна та неважлива для держави, де держава, у свою чергу, не змогла знизити рівень корупції в самій пенітенціарній системі до рівня, який можна вважати розумним (хоча не будемо забувати, що в'язниця – це лише модель). Тому чим більше покращення матеріальних умов у в'язницях декларується політиками та функціонерами як *досягнення*, а не як *повсякденний робочий процес*, тим більше у неупередженого спостерігача виникає сумнівів у тому, що покращення умов утримання ув'язнених відбувається насправді.

Якщо говорити про найбільшу загрозу пенітенціарній політиці та пенітенціарній системі, то нею є *політичний популізм*, що дуже влучно відобразив Ентоні Бьорджес у своєму «Механічному апельсині»: «Газета, що опинилася у мене в руках, цілком ймовірно, була *урядовою*, тому що єдине, чому присвячувалася вся перша сторінка, це щоб кожен неодмінно доклав усіх зусиль для переобрання уряду на новий термін під час загальних виборів, до яких начебто залишалося зо два тижні або три. Хвалькувато розписувалися, як багато уряд зробив за останній рік, наскільки зріс експорт, які великі в нього успіхи на міжнародній арені, як покращилася соціальна захищеність тощо. Але *найбільше* уряд хвалився тим, як йому за останні півроку вдалося нібито зробити вулиці безпечнішими для всіх законослухняних жителів, кому доводиться ходити ними вечорами. Це, мовляв, було досягнуто збільшенням платні поліцейським та більш суворим ставленням поліції до девіантних молодиків, збоченців та грабіжників»¹.

Тому, якщо український політик хоче привернути до себе увагу на політичній арені, відновити політичну репутацію або розпочати кар'єрний старт саме як політика *просоціального*, достатньо публічно оголосити про «катів-пенітенціаріїв» або «гулагівське минуле», а тому заснувати черговий «державний інститут виправлення злочинних елементів, який *звільняє останніх від кримінальних інстинктів всього за два тижні*» і в якому девіанти стають «законослухняними добрими громадянами»².

Цілі кримінального покарання є окремим питанням для осмислення реального стану справу у пенітенціарній системі України та наслідків функціонування пенітенціарної системи. Якщо бути лаконічним, то навколо реабілітації девіантів у політиці, пенітенціарних практиках та пенітенціарній науці збудовано *квазірелігійний ореол*, де політики, дотичні до реформ судової та пенітенціарної систем, і функціонери системи кримінальної юстиції перетворилися на жреців реабілітаційного «культу», при цьому демонструючи явний нігілізм щодо цієї «релігії» та зневіру у саму реабілітаційну парадигму³.

В Україні створилася дивна й водночас небезпечна ситуація, коли про інші традиційні цілі кримінального покарання, крім реабілітації, говорити стало немодним та навіть неетичним, або не створювати навколо себе враження, що, мовляв, «ти не віриш у реабілітацію» (можна згадати окремі проекти законів, зареєстровані у парламенті, про визначення реабілітації злочинців єдиною метою кримінального покарання)⁴.

Як наслідок, судова система України, цитуючи Мішеля Фуко – це коли «*не думайте, що вирок, які виносимо ми, судді, породжені бажанням покарати; ні, вони покликані виправляти, напоумляти,*

¹ Берджес, Э. (2010). *Заводной апельсин*. Москва: АСТ: Астрель; Ягунов, Д. (2020). *Пенітенціарна політика як складова соціального контролю*. Одеса: Фенікс.

² Берджес, Э. (2010). *Заводной апельсин*. Москва: АСТ: Астрель.

³ Ягунов, Д. (2018). Містично-релігійні засади сучасного українського пенітенціарного менеджменту. *European political and law discourse*, 5(3), 61-67.

⁴ Yagunov, D. (2014). Morality of penal theories in the XXI century. *European political and law discourse*, 1(6), 30-37; Ягунов, Д. (2011). Загальна превенція як мета покарання (філософсько-правовий та кримінологічний аналіз). *Актуальні проблеми європейської інтеграції*, 6, 84-114; Ягунов, Д. (2011). Реабілітація злочинців як мета покарання: атавізм або вимушена необхідність? *Актуальні проблеми держави і права*, 60, 145-153.

«зцілювати»». Тому, в українському контексті – як ніколи – «техніка виправлення витісняє з покарання власне спокуту вчиненого зла та звільняє суддів від презирливого карального ремесла. Нове правосуддя і деякі його вершители начебто соромляться карати, що, втім, не завжди виключає старанність».

У цьому контексті нам ще більше видається далекоглядною та блискучою думка Зігмунта Баумана, що «символічна невдача в'язниці залишається стійким виправданням покарання, проте покарання «*нереабілітаційного*»¹. Як слушно зазначив Бауман, «на відміну від епохи, коли під оплески освіченої публіки в Амстердамі відкрився виправний дім, сьогодні питання «реабілітації» є не скільки дискусійним, скільки неактуальним»². «Те, що ув'язнені роблять у своїх одиночних камерах, нікого не хвилює. Головним є те, що вони там просто перебувають»³.

І тому, розвиваючи позицію Баумана, не можна не помітити яскраве українське ристалище, на якому українські політики, судді, функціонери та менеджери системи кримінальної юстиції, кримінологи та пенітенціаристи помпезно «ламають списи» через питання ідеології кримінального покарання.

Проте ми будемо мати сміливість продовжити думку Баумана для нагальних потреб аналізу українського пенального ландшафту та наголосити: *ці питання вже давно вирішено*. І всупереч тому, що у мисленні сучасних західних політиків, менеджерів та практиків пенітенціарної системи найважливіші зміни полягають як раз у відсутності щирих або лицемірних «*декларацій про реабілітаційні наміри*», в Україні майже кожен політик, менеджер пенітенціарної системи або науковець намагається переконати суспільство та експертне середовище, що саме він/вона задекларував(ла) найбільшу кількість таких декларацій, а тому може по праву претендувати на найбільшу кількість умовних «*пенітенціарних чеснот*».

Свого часу блискучий Мішель Фуко, аналізуючи зникнення публічних страт із застосуванням тортур, наголосив, що цей перехід «надто поспішно й категорично пояснили процесом «гуманізації», відмахнувшись тим самим від необхідності подальшого аналізу». Тому і для нас так само ця поспішність у поясненні переходу від радянської в'язничної системи до пенітенціарної системи України під гаслами «гуманізації» також не може не викликати критичного ставлення⁴.

Проте усі ці речі вітчизняному державному управлінню пенітенціарною системою та науці видаються занадто радикальними, а відтак – *незручними*, щоб вписуватися у соціально, як це декларується, орієнтовані «стратегії реформування пенітенціарної системи».

Тому, як на нашу думку, найкращим відображенням сутності поглядів на реабілітацію злочинців в Україні має стати *відсутність декларативного відображення сутності поглядів*. Саме такий підхід буде політично та соціально *чесним* – саме такий, як це відображено у кінострічці «*Shawshank Redemption*»: «Я навіть не уявляю, що означає «*перевиховався*». ... Для мене це лише кліше, що використовують політики».

Українська пенітенціарна доктрина та наука продовжують рухатися по коліях *міфологізації реабілітації*. Вітчизняна *реабілітаційна релігія* базується на віруваннях і доволі пасивно очікує, коли ж хто-небудь – якийсь новий пенітенціарний «месія» – зможе довести, що реабілітація дійсно спрацьовує *настільки*, щоб включати її до переліку реальних цілей покарання.

Продовжуючи думку Стенлі Коєна щодо підстав про політичного виправдання реабілітаційної парадигми у сучасних умовах, можна сказати, що українська пенітенціарна ідея – це суміш «*євангелічних*» та «*вігадливих*» аргументів (і це у найкращому випадку)⁵. При цьому ніша «*нігілістичних*» аргументів залишається порожньою, чим надає створює великий дисбаланс для пенітенціарної *квазі*-політики та науки.

Насамкінець, ми б хотіли наголосити на важливому аспекті реабілітації девіантів як *мети* соціального контролю та *політики* соціального контролю. Йдеться про *моральність* реабілітації, причому лише таке формулювання може поставити на порядку денному питання: як реабілітація девіантів як *rationale* політики соціального контролю взагалі може бути *аморальною*?

¹ Бауман, З. (2004). *Глобализация. Последствия для человека и общества*. Москва, 156-159.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Ягунов, Д. (2021). Каткування як елемент соціального контролю у XXI столітті (політичні та правові аспекти). *Політичне життя*, 1, 66-83.

⁵ Cohen, S. (1985). *Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification*. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 181.

Гадаємо, що з позиції моралі зазначену вище проблематику дуже влучно відобразив Фрідріх Ніцше: «Черв'як, на якого наступили ногою, перегортається догори. У такому стані він має менше шансів бути розчавленим. На мові моралі це – *смирненість*»¹. Між тим від девіанта, який перебуває під «парасолькою» соціально-контрольних заходів «реабілітаційної» спрямованості держава вимагає насамперед *смирненості*.

Ніцше продовжує: «В усі часи хотіли «виправляти» людей: це головним чином і називалося *моральністю*. Проте саме під цим словом розумілася зовсім інша тенденція. ... Покарання, якому піддавали відому породу людей, стали називати *покращенням*. ... Назвати приборкання тварини його *покращенням (виправленням)* – це буде здаватися нам жартом»². Тому, наголошує Ніцше, чи навряд стане кращою людина, яку «*виправив ксьондз-єзуїт*»³.

Для української пенітенціарної політики, практики та науки є неприйнятним, що реабілітація девіантів – це також *насильство*, але насильство політично виправдане, що відбувається на основі формальних процедур і правил, за умови, що реабілітація стає обов'язком для девіантів⁴. Доцільно пригадати слушну думку Герберта Спенсера, що громадянин має право добровільно відмовитися від захисту з боку законів та оголосити себе поза законом⁵. Враховуючи, що реабілітація девіантів – це складова політики соціального контролю, «*не можна примусити людину брати участь у політичній комбінації, не порушивши закон рівної свободи*»⁶. Тому, гадаємо, потрібно взяти до уваги думку Ніцше, що «*моральність покарання та моральність приборкання, судячи до засобам їх досягнення, варті одна одній*»⁷.

Щодо штучної «сором'язливості» українських суддів, які декларують себе пророками «*морального зцілення через покарання*», яке транспортується до функціонерів пенітенціарної системи та політиків, то потрібно нагадати, що, безумовно, Європейський суд з прав людини, робить особливий акцент на *реабілітації*, тобто реінтеграції засудженого до суспільства («*James, Wells and Lee v. the UK*», Para 209; «*Dickson v. the UK*» [GC], Para 28; «*Murray v. the Netherlands*» [GC], Para 100; «*Mastromatteo v. Italy*» [GC], Para 72).

ЄСПЛ визнає легітимною політику *прогресивної соціальної реінтеграції засуджених*. ЄСПЛ визнає цінність тимчасового звільнення, що дозволяє соціальну реінтеграцію злочинців, навіть коли вони були засуджені за насильницькі злочини («*James, Wells and Lee v. the UK*», Para 209; «*Dickson v. the UK*» [GC], Para 28; «*Murray v. the Netherlands*» [GC], Para 100; «*Mastromatteo v. Italy*» [GC], Para 72).

Більше того, ЄСПЛ посідає абсолютно виправдану просоціальну позицію щодо «довічників»: навіть довічне позбавлення волі повинно мати явно виражену реабілітаційну спрямованість та переслідувати на практиці мету реабілітації злочинців («*Petukhov v. Ukraine (№ 2)*», Para 181).

Європейський комітет за питань запобігання катуванням також сформував великий масив практики з великим акцентом на *реабілітацію ув'язнених*, які утримуються у закритих закладах: «Комітет повинен повторити свою рекомендацію владі продовжувати максимально використовувати альтернативи тюремному ув'язненню та заходи, що сприяють *реінтеграції ув'язнених до суспільства*»⁸.

Проте не одна реабілітація як *rationale for punishment* перебуває на порядку денному, а тому ЄСПЛ ідентифікує законні наступні пенеологічні підстави для ув'язнення, що включає *punishment, deterrence, public protection* та *rehabilitation* («*Murray v. the Netherlands*» [GC], Para 100).

Водночас не можна не зробити наголос на тому, як ЄСПЛ наголошує на важливій потребі «врятування» реабілітаційної парадигми з «кризи реабілітаційного ідеалу», в якій та опинилася з 1970-х років після вибухоподібного дослідження Роберта Мартінсона: «Кримінологи посилаються на різноманітні функції, які традиційно очікуються від покарання, включаючи *retribution, prevention, protection of the public, rehabilitation*. Однак останніми роками спостерігається тенденція приділяти більшу увагу реабілітації, про що свідчать, зокрема, правові документи Ради Європи» («*Dickson v. The UK*» [GC], Para 28; «*Mastromatteo v. Italy*» [GC], Para 72).

¹ Ніцше, Ф. (2012). *Падение кумиров*. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 15.

² Там само, 57.

³ Там само.

⁴ Кубанцев, С. (2005). Терапевтическая юриспруденция: американская модель. *Право и политика*, 8, 69-77.

⁵ Спенсер, Г. (2013). *Социальная статика*. Киев: Гама-Принт, 203.

⁶ Там само.

⁷ Ніцше, Ф. (2012). *Падение кумиров*. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 60.

⁸ СРТ (2020). *Report on the visit to Moldova, 28 January – 07 February 2020*, Para 40, 25.

При цьому, яке наголошує ЄСПЛ, «*кара (відплата)* залишається однією з цілей позбавлення волі («*James, Wells and Lee v. the UK*», Para 209; «*Dickson v. the UK*» [GC], Para 28; «*Murray v. The Netherlands*» [GC], Para 100; «*Mastromatteo v. Italy*» [GC], Para 72).

Так само основними функціями ув'язнення є *захист суспільства*, у тому числі шляхом унеможливлення вчинення повторних злочинів («*James, Wells and Lee v. the UK*», Para 209; «*Dickson v. the UK*» [GC], Para 28; «*Murray v. the Netherlands*» [GC], Para 100; «*Mastromatteo v. Italy*» [GC], Para 72).

Більше того, «[ЄСПЛ] переконаний, що у справах, які стосуються позбавлення волі для цілей *захисту суспільства*, реальна можливість реабілітації є необхідним елементом будь-якої частини ув'язнення, яка має бути виправдана виключно посиланням на *захист суспільства*» («*James, Wells and Lee v. the UK*», Para 209). Однією з важливих функцій тюремного ув'язнення є *захист суспільства*, наприклад, шляхом запобігання повторному вчиненню злочину злочинцем і, таким чином, завданню подальшої шкоди («*Mastromatteo v. Italy*» [GC], Para 72).

Є важливим, що ЄСПЛ фактично формує два важливих висновки.

По-перше, реабілітація девіантів – це не автономна мета кримінального покарання (як порівняти з іншими цілями кримінального покарання). Це – *інструмент забезпечення суспільства від загроз рецидивної злочинності* (згадаймо місію служби пробації у Законі України «Про пробацію»). Це – *інструментальна мета*, яка перебуває в залежності від інших цілей кримінального покарання, в основі якої перебуває *реалізація особистої відповідальності* («*Dickson v. the UK*» [GC], Para 28).

По-друге, комплексний підхід до цілей покарання вимагає реалізації *«принципу прогресування»*: під час відбування покарання ув'язнений повинен поступово просуватися крізь пенітенціарну систему, таким чином переходячи від перших днів відбування покарання, коли наголос може бути зроблений на *карі (punishment)* та *відплаті (retribution)*, до останніх етапів, коли наголос повинен бути зроблений на *підготовці до звільнення* («*Dickson v. the UK*» [GC], Para 28).

З огляду на «кризу реабілітаційного ідеалу» та практику ЄСПЛ ми можемо дійти висновку, що сьогодні ми є свідками становлення *системи постреабілітаційних тотальних інституцій в оновленій системі соціального контролю*, яка характеризується наступним:

1. Наявність мети реабілітації у переліку цілей заходів соціального контролю (зокрема покарання) обумовлена стійким *реабілітаційним міфом*. Занепад реабілітаційного ідеалу, що стався у 1970-х роках та продовжується сьогодні, відбувся не тому, що були знайдені докази, що реабілітація «не працює». Це відбулося, що не було знайдено доказів того, що реабілітація «працює», особливо враховуючи неймовірно високі надії, що покладалися не реабілітацію¹.

2. Ми не можемо зробити категоричний висновок, що реабілітація має зникнути з переліку цілей соціального контролю за девіантами. Проте ми можемо впевнено сказати, що у переліку цілей заходів соціального контролю реабілітація займає *маргінальне становище*.

3. На відміну від інших цілей заходів соціального контролю за девіантами ми не можемо сьогодні надати чіткого визначення ані сутності виправлення, ані критеріїв виправлення за винятком достатньо вульгарного критерію рецидивізму, використання якого для аналізу реабілітаційного потенціалу кримінального покарання призводить для невтішних для реабілітації висновків.

4. Щодо реабілітації ув'язнених, то її *міфологізація* набуває ще більшого виміру з огляду на категорично негативний вплив тотальних інституцій на особистість людини.

5. Тим не менш, наявність самої такої мети виконує *символічну функцію*. Символізм реабілітації є невідчутним, проте саме він відповідає за збереження у XXI столітті соціального спрямування систем соціального контролю національних держав.

6. Саме реабілітація девіантів надає політиці соціального контролю *гуманістичної спрямованості*, а тому її збереження є потрібним для запобігання перетворенню політики соціального контролю на інструмент тоталітаризму. Водночас це не означає, що реабілітація девіантів має широкую *індульгенцію* існувати сама в собі – без доказів своєї ефективності. Більше того, само в умовах суспільства Постмодерну до реабілітації висуваються *більші* вимоги щодо доведення своєї корисності, аніж коли-небудь раніше. Інакше найближчим часом ми можемо очікувати появи умовного «другого Мартінсона», удар якого по реабілітаційній складовій соціального контролю може бути останнім.

¹ Ягунов, Д. (2010). «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*, 4, 28-30.

7. Небезпека реабілітації злочинців у рамках пенітенціарної системи як мети політики соціального контролю, окрім недосяжності формально проголошених її абстрактних цілей, містить у собі й інший проблемний аспект, який полягає у тому, що реабілітація надається і нав'язується злочинцеві як певні соціальні ліки від певних соціальних хвороб. Причому в процесі здійснення такого соціального лікування злочинець розглядається не як Людина, а як *об'єкт*, який піддається діагностиці, розподілу, класифікації та оцінці ризиків з боку такого об'єкту, що ставить на порядку денному питання щодо *етичної* складової реабілітації як мети політики соціального контролю.

8. Насамкінець, говорячи про кризу реабілітаційного ідеалу, було б доцільним поглянути на цю проблему під іншим кутом: можливо із самого початку ідеологи реабілітації перебрали на себе *занадто складне завдання* – змінити щось у Людині або навіть саму Людину.

9. Криза реабілітаційного ідеалу не могла пройти непоміченою по пенологічному полю. Відповідний вакуум був одразу ж заповнений оновленою концепцією небезпечного стану особи, «ризиками» та «менеджментом ризиків», через що можна стверджувати про *моральну відповідальність реабілітаційної парадигми*.

Проте про усі ці речі вітчизняні пенітенціарна *квазі*-політика та наука не говорять. Внаслідок цього головною жертвою нігілістичного ставлення до реабілітаційної парадигми, власне, є сама реабілітаційна парадигма, яку, по-перше позбавили справжньої віри, а, по-друге, прирівняли до «*покращення умов утримання*» та «*відсутності практик неналежного поведіння у місцях несвободи*». При цьому система кримінальної юстиції (включаючи пенітенціарну систему) та її функціонери забули про кару, загальну превенцію та неприховано позитивістське *incapacitation*¹. Причому та «людяність» при призначенні покарання, яку так дбайливо «випестували» судді, політики та функціонери системи кримінальної юстиції, як засвідчив час, перетворилася у багатьох випадках на завуальовану форму корупції.

Одним з таких прикладів є злочин торгівлі людьми, який всупереч усім раціональним уявленням про вид та суворість покарання, що має призначатися суддями за його вчинення, в Україні традиційно карається переважно *умовним покаранням*, що підриває усю довіру потерпілих та суспільства до системи правосуддя, на що у відповідному Звіті (2023) про торгівлю людьми в Україні цілком слушно звертав увагу Державний департамент США².

Питання щодо *рецидивної злочинності* посідає окреме місце у нашій дискусії. Ми вважаємо за доцільне погодитися з думкою Мішеля Фуко, який слушно наголосив: «*Якщо беруться за справу виправлення злочинця, його здебільшого намагаються виправити в силу загрози рецидивного злочину*»³.

При цьому, якщо порушити базове питання оцінки пенітенціарної системи будь-якої країни, а саме «*скільки відсотків ув'язнених/пробаціонерів вчиняє рецидивний злочин упродовж 3 – 5 – 7 років після відбування покарання*», то в українській пенітенціарній політиці виникає вакуум, який заповнюється черговими популістськими деклараціями про «*реабілітаційні наміри*» та про «*1,5% рецидивної злочинності*».

Окрема складова пенітенціарної реформи – реформа системи пробації – не менше страждає від популізму та формалізму. Широке запровадження інструментів *оцінювання ризиків* (суто позитивістського – давайте не забувати – інструменту забезпечення суспільства) на фоні піднесення – навіть не реабілітаційної парадигми, а саме *інтерпретованих у класичній манері декларацій про реабілітаційну парадигму* – призвело до розбалансованості концептуальної платформи пробації в Україні. Створюється враження, що до національної моделі пробації так і не була належним чином

¹ Ягунов, Д. (2010). Категорія «небезпечний злочинець» у сучасному кримінальному законодавстві зарубіжних країн. *Актуальні проблеми політики*, 39, 352-361; Ягунов, Д. (2020). *Sex offenders* у політиці соціального контролю: до питання про реактуалізацію концепції небезпечного стану особи. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*, 3(13), 115-129.

² Yagunov, D., Gamzyan, A., Haverkamp, R. (2023). Human Trafficking in Ukraine According to Police Statistics (January 2006 – May 2023). *Politology Bulletin, Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 89, 367-382; Yagunov, D., Kuryliuk, Y., Chernousov, A., Haverkamp, R. (2023). Human Trafficking in Ukraine and Satellite Crimes: Transformation of Criminological Indicators (January 2006 – April 2023). *European Political and Law Discourse*, 10(3), 5-38; U.S. Department of State. (2023). *2023 Trafficking in Persons Report: Ukraine* <www.state.gov/reports/2023-trafficking-in-persons-report/ukraine> (2023, жовтня, 01).

³ Фуко, М. (2011) *Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1977 – 1978 уч. г.* СПб., 21.

імplementована місія, задекларована у Законі України «Про пробацію», а саме *убезпечення суспільства*», що додатково вказує на відстань між задекларованими та реальними цілями пенітенціарної системи (включаючи пробацію).

Українська пробація – донька в'язниці – «виросла» з кримінально-виконавчої інспекції та стала настільки «дорослою», щоб створити окрему від пенітенціарної системи філософію, причому настільки окрему, щоб заявити про свою самостійність та автономність від в'язниці. Проте, як це часто буває, підлітковий максималізм зникає, коли виникає потреба обернутися назад та проаналізувати досвід сусідів, які створили пробацію та, як наслідок, мають національні моделі пробації з історією у 150 – 200 років¹.

Головною проблемою української моделі пробації є те, що в Україні вона сприймається як ідеологічно, концептуально та філософська *незмінна концепція*, хоча насправді у зарубіжних країнах концепція пробації змінювалася неодноразово, причому змінювалася радикально. Концепція пробації докорінно перероблялася у рамках різних моделей і – що є більш важливим – залежно від економічних впливів та пріоритетів соціального контролю за реальними, уявними або задекларованими девіантами². Проте в Україні на озброєння була взята модель початку ХХ століття, оновлена концептом «оцінювання ризиків», що, власне, і є базовою характеристикою української «повноцінної» моделі пробації.

Пенітенціарна наука заслуговує на окрему увагу в силу того, що, здається, вона застигла у незрозумілому стані, який наблизений до анабіозу. На фоні 50-річчя *анти-реабілітаційної* наукової революції Роберта Мартінсона, завдяки якій світова пенітенціарна політика та практика до цього часу не можуть вийти зі стану реабілітаційної кризи, вітчизняні наукові дискусії щодо того, коли саме «кримінально-виконавча система перетвориться на пенітенціарну» або про «епохальну роль» прокурорського нагляду у забезпеченні прав ув'язнених видаються схоластичними та відірваними від реальних потреб пенітенціарної системи, особливо беручи до уваги, що як такої науки там, власне, немає³.

Про пенітенціарну систему України та в цілому про в'язницю українська пенітенціарна наука ніколи не говорила відверто. Пенітенціарна наука говорила про в'язницю так «*відверто*», як «*відверто*» говорять на телевізійних шоу зі штучно зібраною аудиторією «експертів», які такими експертами не є і не можуть бути.

Можна нагадати, що не «гуманізація», а ледве прикритий «гуманізацією» *прагматизм* примусив європейські країни створити те, що сьогодні, власне, і називається «пенітенціарною системою» та «пенітенціарною політикою». «Виправна» в'язниця з'явилася не тому, що з'явилися «гуманізація» та «центральна влада», а тому, що капіталізм відчув гострий брак дисциплінованих суб'єктів та потребу в наявності розвинутої системи механізмів соціального контролю за цими дисциплінованими суб'єктами (а тим більше – за суб'єктами недисциплінованими), а відтак – і «фабрику» з відтворення дисципліни та механізмів збору й накопичення відповідної інформації (здаємо думки Мішеля Фуко про трансформацію природи та сутності поліції у капіталістичному суспільстві)⁴.

Так само, як і сучасна «гуманізація» – це не високі декларації політиків, а відповідь на економічно зумовлені вимоги соціального контролю за девіантами у суспільстві ризиків ХХІ століття⁵.

¹ Ягунов, Д. (2018). Сучасний стан та перспективи пробації в Україні: до питання філософії, цілей та показників. *European political and law discourse*, 5(4), 205-215; Ягунов, Д. (2010). Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період до 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*, 40, 175-183; Ягунов, Д. (2011). Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період після 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*, 41, 198-207.

² Ягунов, Д. (2007). Альтернативні санкції в сучасному пенальному ландшафті: тенденції, проблеми та перспективи. *Актуальні проблеми політики*, 30, 204-211; Ягунов, Д. (2008). В. Глобалізація пробації або глобалізація соціального контролю? Перспективи розвитку концепції пробації у ХХІ ст. *Актуальні проблеми політики*, 34, 115-121; Ягунов, Д. (2013) Трансформація модуляцій кримінального покарання: від законності до забезпечення (філософсько-правовий аналіз). *Актуальні проблеми політики*, 49, 218-228.

³ Ягунов, Д. (2010) «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*, 4, 28-30.

⁴ Фуко, М. (2011). *Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1977 – 1978 уч. г.* СПб.

⁵ Ягунов, Д. (2020) Пунітивне місто постмодерну: до питання про дисперсію соціального контролю у ХХІ столітті. *Політичне життя*, 3, 34-50.

Щодо сучасної української пенальної культури, то вона є глибоко *нігілістичною* в силу того, широко задекларована реабілітаційна парадигма насправді не є справжнім пріоритетом для пенітенціарної системи, хоча саме реабілітація декларується як найвища цінність в контексті усіх пенітенціарних реформ. Тому ми робимо особливий акцент, що пенітенціарна реформа не може звужуватися лише до «покращення умов ув'язнених у пенітенціарних установах» та «покращення матеріального стану пенітенціарних установ». Натомість пенітенціарна реформа – це комплексне вдосконалення державного управління пенітенціарною системою та переосмислення місії пенітенціарної системи, де акцент має робитися на *прозорості, аналізі публічної політики, відкритих статистичних показниках та належній оцінці критеріїв публічної політики у пенітенціарній сфері*.

До цього часу пенітенціарна система Україна не має чіткого програмного документу, виробленого за усталеними критеріями *публічної політики*, а відтак місія пенітенціарної системи України належним чином не ідентифікована, що призводить до розриву, по-перше, між цілями судової системи та цілями пенітенціарної системи, а на додаток – до розриву між задекларованими та реальними цілями самої пенітенціарної системи. На додаток, існує велика відстань між очікуваннями платників податків, які утримують пенітенціарну систему, та фактичними соціальними та кримінологічними наслідками її функціонування.

Наразі відсутні показники оцінювання *результативності та ефективності* пенітенціарної політики в Україні, які б формувалися системно та у динаміці. Оцінювання пенітенціарної політики через показник *рецидивної злочинності* на формальному рівні критикуються як політиками, так і науковцями, проте альтернатив такому показнику функціонери пенітенціарної системи та політики не пропонують. При цьому реальні показники рецидиву після відбування покарань у пенітенціарних установах та після пробачіного нагляду перебувають у «тіні», а відтак ми не можемо оцінювати процеси та результати пенітенціарних реформ за цим показником, який якщо навіть час від часу і декларується, то в явно фрагментарному вигляді.

Державне управління пенітенціарною системою України в сучасному вигляді здебільшого залишається діяльністю з *«впорядкування виконання кримінальних покарань»*, повною мірою не ставши сферою *«вироблення та реалізації публічної політики у сфері виконання кримінальних покарань»*.

Українська пенітенціарна наука, що існує в сучасному її вигляді, свідчить про її глибоку декларативність, зайвий формалізм, прив'язаність до минулих методів наукового пізнання та відірваність від практичних потреб пенітенціарної системи, а іноді – і просто від реальності. Чередування «підходів», «методів» та схоластичних радянських (як за часом, так і за духом) дисертацій аж ніяк не просуває вітчизняну пенітенціарну науку вперед, яка продовжує перебувати у полоні формальних поглядів на в'язницю.

Як наслідок, у рамках сучасної пенітенціарної науки українська в'язниця продовжує висвітлюватися здебільшого як *структурна частина формальної правоохоронної системи*, яка начебто не перебуває під впливом економічних факторів і не становить частину системи сучасного соціального контролю.

References:

1. Cohen, S. (1985). *Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification*. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd.
2. CPT (2020). *Report on the visit to Moldova, 28 January – 07 February 2020*, Para 40, 25.
3. U.S. Department of State. (2023). *2023 Trafficking in Persons Report: Ukraine* <www.state.gov/reports/2023-trafficking-in-persons-report/ukraine> (2023, жовтня, 01).
4. Yagunov, D. (2014). Morality of penal theories in the XXI century. *European political and law discourse*, 1(6), 30-37.
5. Yagunov, D., Gamzyan, A., Haverkamp, R. (2023). Human Trafficking in Ukraine According to Police Statistics (January 2006 – May 2023). *Politology Bulletin, Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 89, 367-382.
6. Yagunov, D., Kuryliuk, Y., Chernousov, A., Haverkamp, R. (2023). Human Trafficking in Ukraine and Satellite Crimes: Transformation of Criminological Indicators (January 2006 – April 2023). *European Political and Law Discourse*, 10(3), 5-38;
7. Bauman, Z. (2004). *Globalizatsiya. Posledstviya dlya cheloveka i obshchestva* [Globalization. Consequences for individuals and society]. Moscow. [in Russian].

8. Burgess, E. (2010). *Zavodnoy apelsin* [A Clockwork Orange]. Moscow: AST: Astrel. [in Russian].
9. Kubantsev, S. (2005). Terapevticheskaya yurisprudentsiya: amerikanskaya model [Therapeutic jurisprudence: the American model]. *Pravo i politika* [Law and politics], 8, 69-77. [in Russian].
10. Nietzsche, F. (2012). *Padeniye kumirov* [The fall of idols]. SPb: ABC, ABC-Atticus. [in Russian].
11. Spencer, G. (2013). *Sotsialnaya statika* [Social statics]. Kyiv: Gama-Print. [in Russian].
12. Foucault, M. (2011). *Bezopasnost, territoriya, naseleniye. Kurs lektsiy, prochtannykh v Kolledzh de Frans v 1977-1978 uch. g.* [Security, territory, population. Course of lectures given at the College de France in the 1977-1978 academic year]. St. Petersburg. [in Russian].
13. Yagunov, D. (2007). Alternatyvni sanktsiyi v suchasnomu penal'nomu landshafti: tendentsiyi, problemy ta perspektyvy [Alternative sanctions in the modern penal landscape: trends, problems and prospects]. *Aktualni problemy polityky* [Actual problems of politics], 30, 204-211. [in Ukrainian].
14. Yagunov, D. (2008). A. Hlobalizatsiya probatsiyi abo hlobalizatsiya sotsialnoho kontrolyu? Perspektyvy rozvytku kontseptsiyi probatsiyi u XXI st. [A. Globalization of probation or globalization of social control? Prospects for the development of the concept of probation in the 21st century]. *Aktualni problemy polityky* [Actual problems of politics], 34, 115-121. [in Ukrainian].
15. Yagunov, D. (2010). «Kryza reabilitatsiynoho idealu» v naukovykh pratsyakh Roberta Martinsona ta yikh znachennya dlya formuvannya suchasnoyi penalnoyi polityky ["The crisis of the rehabilitation ideal" in the scientific works of Robert Martinson and their significance for the formation of modern penal policy]. *Pivdennoukrayinskyi pravnychyy chasopys* [South Ukrainian legal journal], 4, 28-30. [in Ukrainian].
16. Yagunov, D. (2010). Kategoria «nebezpechnyy zlochynets» u suchasnomu kryminalnomu zakonodavstvi zarubizhnykh krayin [The category of "dangerous criminal" in modern criminal legislation of foreign countries]. *Aktualni problemy polityky* [Actual problems of politics], 39, 352-361. [in Ukrainian].
17. Yagunov, D. (2010). Filosofiya probatsiyi: transformatsiya pohlyadiv na sutnist ta tsili povodzhennya zi zlochyntsyamy (period do 1990-ri rokiv) [Philosophy of Probation: Transforming Views on the Nature and Purpose of Criminal Treatment (Pre-1990s Period)]. *Aktualni problemy polityky* [Actual problems of politics], 40, 175-183. [in Ukrainian].
18. Yagunov, D. (2011). Zahalna preventsiya yak meta pokarannya (filosofsko-pravovyy ta kryminolohichnyy analiz) [General prevention as a goal of punishment (philosophical-legal and criminological analysis)]. *Aktualni problemy yevropeyskoyi intehtatsiyvy* [Actual problems of European integration], 6, 84-114. [in Ukrainian].
19. Yagunov, D. (2011). Reabilitatsiya zlochyntsyv yak meta pokarannya: atavizm abo vymushena neobkhdnist? [Rehabilitation of criminals as a goal of punishment: atavism or forced necessity?] *Aktualni problemy derzhavy i prava* [Actual problems of the state and law], 60, 145-153. [in Ukrainian].
20. Yagunov, D. (2011). Filosofiya probatsiyi: transformatsiya pohlyadiv na sutnist ta tsili povodzhennya zi zlochyntsyamy (period pislya 1990-ri rokiv) [Philosophy of Probation: Transforming Views on the Nature and Purpose of Criminal Treatment (Post-1990s Period)]. *Aktualni problemy polityky* [Actual problems of politics], 41, 198-207. [in Ukrainian].
21. Yagunov, D. (2013). Transformatsiya modulyatsiy kryminal'noho pokarannya: vid zakonnosti do ubezpechennya (filosofsko-pravovyy analiz) [Transformation of modulations of criminal punishment: from legality to security (philosophical and legal analysis)]. *Aktualni problemy polityky* [Actual problems of politics], 49, 218-228. [in Ukrainian].
22. Yagunov, D. (2017). 95 tez: dysput shchodo sutnosti ta spryamovanosti penitentsiarnoyi reformy (z nahody 500-ri chchya tez doktora Martina Lyutera, predstavlenykh u Vittenberzi roku 1517-ro) [95 theses: a debate on the essence and direction of penitentiary reform (on the occasion of the 500th anniversary of the theses of Dr. Martin Luther presented in Wittenberg in 1517)]. *European political and law discourse*, 4(2), 257-263. [in Ukrainian].
23. Yagunov, D. (2018). Mistychno-relihiyni zasady suchasnoho ukrayins'koho penitentsiarneho menedzhmentu [Mystical and religious foundations of modern Ukrainian penitentiary management]. *European political and law discourse*, 5(3), 61-67. [in Ukrainian].
24. Yagunov, D. (2018). Suchasnyy stan ta perspektyvy probatsiyi v Ukraїni: do pytannya filozofiyi, tsilyi ta pokaznykiv. *European political and law discourse*, 5(4), 205-215. [in Ukrainian].
25. Yagunov, D. (2019). Penitentsiarna polityka v Ukraїni (2015-2019): rezultaty, vyklyky ta porядok denniy novoy reformy. *European political and law discourse*, 6(3), 160-169. [in Ukrainian].

26. Yagunov, D. (2020). *Penitentsiarna polityka yak skladova sotsialnoho kontrolyu* [Penitentiary policy as a component of social control]. Odesa: Phoenix. [in Ukrainian].
27. Yagunov, D. (2020). Punityvne misto postmodernu: do pytannya pro dyspersiyu sotsial'noho kontrolyu u XXI stolitti [The postmodern punitive city: to the question of the dispersion of social control in the 21st century]. *Politychne zhyttya* [Political life], 3, 34-50. [in Ukrainian].
28. Yagunov, D. (2020). Sex offenders u politytsi sotsial'noho kontrolyu: do pytannya pro reaktualizatsiyu kontseptsiyi nebezpechnoho stanu osoby [Sex offenders in the policy of social control: to the question of reactualization of the concept of a dangerous state of the person]. *Visnyk Penitentsiarnoyi asotsiatsiyi Ukrayiny* [Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine], 3(13), 115-129. [in Ukrainian].
29. Yagunov, D. (2020). Reforma penitentsiarnoyi systemy Ukrayiny (2015 – 2020): quidquid agis, prudenter agas et respice finem [Reform of the penitentiary system of Ukraine (2015 – 2020): quidquid agis, prudenter agas et respice finem]. *European political and law discourse*, 7(3), 47-58. [in Ukrainian].
30. Yagunov, D. (2020). Ukrayinska penitentsiarna polityka (1991-2020): uzahalnennya modulyatsiy ta otsinka osnovnykh pokaznykiv [Ukrainian penitentiary policy (1991-2020): generalization of modulations and assessment of main indicators]. *European political and law discourse*, 7(5), 109-158. [in Ukrainian].
31. Yagunov, D. (2021). Katuvannya yak element sotsialnoho kontrolyu u KHKHI stolitti (politychni ta pravovi aspekty) [Torture as an element of social control in the 21st century (political and legal aspects)]. *Politychne zhyttya* [Political life], 1, 66-83. [in Ukrainian].